

Agota STAŠYTĖ

PAGAL CHRUŠČIOVO DŪDELE

APIE SOVIETMEČIO LIETUVOS TEATRĄ

Sunku suvokti istorinį periodą, kuris yra svetimas, nemalonus ir skausmingas. Lietuva, turtinga savo patirtimis, turi ne vieną laikotarpį, kurį prisiminti ne itin norėtųsi. Vienas jų yra sovietmetis, suskaldęs istorinę atmintį ir tapatybę. Iki šių dienų liaudyje įsisenėjusios visuomeninės problemos, kaip empatijos trūkumas ar meninės kultūros apleistumas, tapatinamos su sovietmečio reliktais. Klausimas tik, kaip ir kada sovietmetis taip sėkmingai paveikė žmones, jog net antra ar trečia karta kartoja iškaltas pamokas. Galbūt tai ne tik žudymai, kankinimai ir trėmimai, bet ir subtilesni mentaliniai pokyčiai, diegti švietimo sistemoje ir kultūroje. Kultūros istorikė Agota STAŠYTĖ nagrinėja, kaip teatro kultūra buvo mobilizuojama ir transformuojama okupanto poreikiams.

BY KHRUSHCHEV'S PIPE. LITHUANIAN THEATRE DURING THE SOVIET ERA

It is difficult to assimilate a historical period which you deem to be alien, unpleasant and painful. Lithuania, with its rich history, has a few periods it would rather forget. One of these is the Soviet era, which shattered the historic memory and identity. To this day, society is fraught with problems such as a lack of empathy and the neglect of artistic culture, which are seen as relics of the Soviet era. The question is, when and how did the Soviet era manage to transform people so successfully, to the extent that the second or third generation are repeating the lessons that it hammered in. Perhaps not only are killings, torture and exile to blame, but more subtle changes, planted in the educational system and culture. In her article, the culturologist Agota STAŠYTĖ explores ways in which culture, and specifically theatre, was mobilised and transformed according to the needs of the occupiers.

TEATRAS KAIP MOKYKLA

Nikita Chruščiovas Sovietų Sąjungą valdė nuo 1953 iki 1964 metų. Atėjęs po Stalino mirties, jis įnešė „atšilimo“ pojūtį, nes baigėsi tiesioginės represijos, bet ideologinė politika – „minkštoji“ okupacija – nesusilpnėjo. 1957 metais Lietuvos TSR kultūros ministerija savo veiklos planus sudėliojo pagal Chruščiovo pranešimą „Už glaudų literatūros ir meno ryšį su liaudies gyvenimu“. Šis pranešimas dar kartą įtvirtino sovietų diegtas nuostatas, kad menas priklauso žmonėms (o žmonės – tai tik darbininkai ir valstiečiai) ir kad menas privalo tarnauti valdžios ideologinėms nuostatomis, girti socialistinės visuomenės projektą ir nutylėti nesėkmes.

Kalbant apie teatrą, taikyti tie patys cenzūros kriterijai: „Kokybiniu atžvilgiu <...> nauji dramos kūriniai <...> dar neduoda apibendrinamojo vaizdo to turtingo tarybinių žmonių dvasinio gyvenimo, tų didžiulių tarybinės dabarties pasiekimų, kuriais didžiuojasi visa tarybinė liaudis, dar nepakankamai ryškiai iškelia ir demaskuoja tas seno liekanas, kurių dar pasitaiko mūsų gyvenime“¹.

Teatras buvo kanalas, transliuojantis žiūrovams, kas yra kas ir kaip viskas turėtų būti, tai buvo „raudonosios“ svajonės įkūnijimas. Dėl šios priežasties buvo svarbu suskaičiuoti, kiek žmonių pamato vieną ar kitą kūrinį, kiek žmonių pasiekia teisinga žinutė. Kad niekas neliktų nepalytėtas spektaklių, ypatingai skatinta ir teatrinė saviveikla: tiek dramų rašymas, tiek spektaklių statymai, vaidinimai. Trumpai tariant, profesionalioji teatro kultūra apėmė vaidinimus, gastroles, žiūrovų konferencijas, komunistinės propagandos platinimą, liaudies teatrų koordinavimą ir mokymą, o saviveikliniai teatrai dalyvavo apžiūrose, festivaliuose, turėjo savo leidinį „Meno saviveikla“ (dabartiniai „Kultūros barai“), mokymus. Vieniems priskirtas stebėtojas iš išorės, kitiems – iš vidaus: Meno tarybos, ataskaitos Lietuvos TSR kultūros ministerijai.

Valdžia siekė suspausti Lietuvos teatrinį gyvenimą į kumštį ir jį tvirtai laikyti. Be „Mes“ ir „Jie“ dichotomijos, kur labai aišku, kas ką stebi ir ko siekia, įtaisyti „vidiniai“ pranešinėtojai (kas nors iš trupės priklauso Meno tarybai), saviveiklininkų būryje patys vieni kitus cenzūroja, prižiūri. Diegti (savi)disciplinos ir (savi)cenzūros mechanizmai.

BESISUKANTYS SALIŲ SKAITIKLIAI

Dedant tiek pastangų reikiamiems ideologiniams produktams sukurti, buvo privalu užtikrinti tinkamą jų suvartojimą. Kiekvienais metais profesionalieji teatrai privalėjo pateikti lankomumo ataskaitas su žiūrovų ir spektaklių skaičiumi, kiekvieno mėnesio pajamomis. Teatrai turėjo atitikti iškeltas lankomumo kvotas, kurios tik didėjo. Tai buvo keblu ir skatino nesuserpatimus. Lietuvos literatūros ir meno archyve laikomose LTSR kultūros ministerijos fondo šio tipo ataskaitose galima rasti daug neatitikimų: „faktiniai“ ir „pagal planą“ žiūrovų skaičiai nesutampa. Tačiau sistema siūlė ir savus sprendimus. Kadangi kultūrą siekta nukreipti į liaudį, buvo skiriami pinigai gastrolemis, per kurias profesionalieji teatriniai kolektyvai savais pasirodymais džiugindavo ne tik didesnių miestų, bet ir tolimesnių kaimų gyventojus. Žmonėms nesusirenkant į teatrų sales („stacionarą“), reikalaujami skaičiai buvo susirenkami važinėjant. Bet ši suktybė buvo greitai atkapstyta, ir ataskaitose atsirado eilutės, kuriose fiksuota, kiek pagal kvotą privalo būti žiūrovų gastrolese ir stacionare ir kiek iš tiesų susirenka žmonių žiūrėti spektaklių gastrolese ir teatro salėse.

Analizuojant Panevėžio, Šiaulių ir Kapsuko (taip buvo pervardinta Marijampolė) dramos teatrų lankomumo ataskaitų (1953, 1955, 1957, 1959, 1961, 1962, 1963 metais) duomenis, akivaizdu, kokios skaičių machinacijos buvo vykdomos. Nepaisant to, jog į sovietmečiu kauptą statistiką reikėtų žvelgti labai kritiškai, galima apčiuopti tam tikras tendencijas.

Galutinės aptariamojo laikotarpio ataskaitos sudarytos iš trijų grafų po dvi eilutes: bendras žiūrovų skaičius, kiek apsilankė ir kiek turėjo apsilankyti; kiek žiūrovų teatrui gastroliuojant ir išvykose pagal planą (pastaroji eilutė pildoma tik nuo 1963 metų) turėjo būti ir kiek apsilankė; kiek žiūrovų, apsilankusių pačiame teatre (skaičiuojami atskirai tik nuo maždaug 1957 metų) ir kiek jų turėjo apsilankyti (ši eilutė pildoma tik nuo 1963 metų). Vien nuolatinis papildomų eilučių įvedimas į ataskaitas liudija apie griežtėjančią žiūrovų apskaitą.

Kaip mėgstama šnekėti apie dvigubą buhalteriją plaunant pinigus, taip galima kalbėti apie dvigubą teatro buhalteriją, kur skaičiai pateikti norint patenkinti valdžią, tuo pat metu nuslepiančią tikrąją padėtį. Grafoje, kurioje pateikiamas bendras apsilankusiųjų skaičius (tiek teatre, tiek gastroliuojant), matoma, jog teatrai daugiau mažiau negebėjo įvykdyti apsilankusiųjų kvotos, tačiau, palyginti su planu, pasiekti rezultatai (kiek susirinko) atrodė pakenčiami. Deja, vėliau atsirandančios papildomos grafos, skirtos gastrolių ir stacionaro lankomumui sekti, liudija, jog net „faktinis“ bendras žiūrovų skaičius, pateiktas metinėje ataskaitoje, yra netikslus. Pavyzdžiui, Šiaulių dramos teatro 1957 metų ataskaitoje nurodyta, kad apsilankė faktiškai 91 tūkstantis (viršija kvotą), pagal planą turėjo būti 83 tūkstančiai, bet atskirose eilutėse, kurios ir yra susumuojamos, norint gauti bendrą apsilankusiųjų skaičių,

nurodyta, kad gastroliuojant faktiškai buvo 52 tūkstančiai, o stacionare faktiškai buvo 26 tūkstančiai. Tad, 52 tūkstančius sudėję su 26 tūkstančiais, gauname iš viso 78 tūkstančius. Taigi matyti, jog, augant kvotoms (kiek žiūrovų turi ateiti), augo ir oficialiai pateikiami rezultatai, nors nebūtinai jie atspindėjo realybę – svarbiausia, kad oficialiai lankomumas didėjo. Tačiau skaičiai, žymintys faktinį tik stacionare arba tik gastroliuose buvusių žiūrovų skaičių, nerodė nuolatinio augimo, vyko svyravimai, o stacionaro lankomumas krito.

Stacionaro lankomumo kritimas būtų nusmukdęs bendrą rezultatą, jeigu teatrai nebūtų pradėję trūkumo kompensuoti gastroliuodami – gastrolių daugėjo, jos intensyvėjo. Kita vertus, tai buvo pastebėta ir nuo 1963 metais nustatytos ribos, kiek žiūrovų pagal gastrolių planą turėjo būti surinkta, siekiant geriau valdyti teatrų vykdomus veiksmus. Norint geriau suprasti, kiek iš tiesų gastrolių rezultatai lėmė bendruosius, pateikiu pavyzdžius: 1953 metais Panevėžio dramos teatro spektaklius pamatė neva 72 suvirš tūkstančiai žmonių, iš jų gastroliuojant – per 56 tūkstančius; 1959 metais Kapsuko dramos teatro spektaklius iš viso matė neva 76 suvirš tūkstančiai, gastroliuojant – net 60 tūkstančių.

Septintojo dešimtmečio pradžioje vykdyta kultūros politika buvo pripažinta esanti nereali ir į Chruščiovo valdymo pabaigą atmesta. Lietuvos literatūros ir meno archyvo 342 fonde ran-

Kazys Binkis, „Atžalynas“. Režisierius – Stasys Čaikauskas, dailininkas – Vytautas Palaima. Kapsuko dramos teatras. 1956. Motiejus – Juozas Jaruševičius, Petras – Arnas Rosenas, Jasius – Rolandas Butkevičius.
Lietuvos muzikos, teatro ir kino muziejaus nuotrauka

dama pažyma apie dotacijos paskirstymą teatrams ir koncertinėms organizacijoms, kurioje fiksuojami 1962–1963 metų dotacijų profesionaliesiems teatrams pokyčiai. Dotacijos sumažintos beveik perpus, Kapsuko dramos teatras apskritai uždarytas (teatro trupė buvo prijungta prie Klaipėdos dramos teatro).

KAM ĮDOMUS TEATRAS

Ne tik skaičius, bet ir nuomonė turėjo būti užfiksuota, norint užtikrinti tinkamą efektą. Vykdytos apklausos, žmonių konferencijos, kurios neva turėjo atskleisti žmonių lūkesčius, padėti teatro trupėms išklausti kritiką tiesiai iš liaudies. Čia plačiau aptarsiu Kapsuko dramos teatro 1957 metų balandį surengtos žiūrovų konferencijos pirmąjį protokolą. Žiūrovų konferencijoje siekta atrinkti geriausią spektaklį antrajam Pabaltijo teatriniam pavasariui, kai rinktasi iš Alfredo Jarry „Šešto aukšto“ ir Kazio Binkio „Atžalyno“.

Pasirinkau tik trijų asmenų pasisakymus: mokytojos, rajoninio laikraščio redaktoriaus ir moksleivės, kadangi tiek jų užimama padėtis, tiek išsakytos nuomonės turėjo išskirtinumo ir statuso, ir nuomonės atžvilgiu. Kritiškos interpretacijos tokių pasisakymų realumui nustatyti skiriama mažai. Pagrindinis dėmesys – kaip protokole sudėlioti ideologiškai teisingi svarstymai.

Mokytoja Rutkauskaitė kalbėjo oficialiai. Ji taip pat du kartus nurodė, tiek apibūdindama spektaklį „Šeštas aukštas“, tiek spektaklį „Atžalynas“, kad spektakliai yra apie „buržuazinės santvarkos žalojamus žmones“ ir kad teatras „duoda labai didelę auklėjamąją reikšmę, juo labiau, kad mūsų žiūrovas, kaip ir pats teatras, dar jaunas“². Pati pasirinko „Šeštą aukštą“, bet dėl tarytum objektyvių priežasčių – vaidyba geresnė, scenografija geresnė. Nepamiršo paauklėti žiūrovų: „Per spektaklius žiūrovams siūlė rimčiau elgtis ir sekti sceną“³. Jos mintys atspindi viešą poziciją dėl sociokultūrinės situacijos.

Laikraščio redaktorius Daktariūnas buvo kur kas mažiau oficialus, siūlė kalbėti žmonėms tiesiai iš salės, save pristatė neįvardydamas jokios asmeninės informacijos: „Kalbu kaip žiūrovas, sakydamas, kad kiekvienas turi savo skonį ir savaip vertina. Jeigu meno kūrinys ‘neerzina mano krūtinės’, vadinasi, dalykas nepatinka“. Žiūrint „Šeštą aukštą“ spektaklis jį jaudina, bet yra, jo nuomone, truputį perspaustų meilės scenų. „Nors veikalas yra prancūziškas, jį reikia parodyti teatriniame pavasaryje, nes jis nagrinėja rimtą moralinį klausimą, kas naudinga jaunajam žiūrovui“⁴. Daktariūnas atstovauja neoficialiai pozicijai, renkasi kūrinį subjektyviai.

Galiausiai moksleivės Žukauskaitės pasisakymas pristato trečiąjį vaidmenį: „Žukauskaitė sako, kad labai sunku kalbėti savo nuomonę žmonėms, baigusiems arba baigiantiems

Kazys Binkis, „Atžalynas“. Režisierius – Stasys Čaikauskas, dailininkas – Vytautas Palaima. Kapsuko dramos teatras. 1956.
Direktorius – Leonas Ciunis, Inspektorius – Karolis Dapkus, Tijąnas – Stasys Ratkevičius, Gamtininkė – Valerija Gruodytė.
Lietuvos muzikos, teatro ir kino muziejaus nuotrauka

aukštąjį mokslą, ji siūlo teatriniam pavasariui 'Atžalyną', nes šis spektaklis artimesnis jai, ją paperka atmosfera, pagauna ir pilnai užima, o esamus trūkumus galima būtų ištaisyti". Moksleivė savo nuomonę laikė galbūt infantilia ir naivia, savo favoritą pasirinko „vedama širdies“. Ji nevertė socialistinės terminijos, bet nekėlė pavojaus, nes nepasižymėjo maištingumu. Klausimas, ar tokios konferencijos iš tiesų vyko, o jei ir vyko, ar šie protokolai atspindėjo realius žmonių pasisakymus. Faktas, kad protokolai egzistavo – vadinas, buvo reikalingas / privalomas. Jis buvo „ėjimo į liaudį“ plano dalis.

Be daug klausimų keliančių protokolų ir anketų, verta neužmiršti ir periodikos, kuri tiesiogiai privalėjo veikti skaitytojus. Kadangi straipsnyje daugiau dėmesio skirta labiau periferiniams teatrams, pasirinktas ir provincijos leidinys – Telšiuose leista „Komunizmo aušra“.

Peržvelgus leidinį kyla klausimas, kam iš tiesų tas teatras (Telšių apylinkėse) buvo įdomus. Trūksta tiek recenzijų, tiek žinučių apie kultūrą, naujienų, didžiausias dėmesys telkiamas ūkiui, o iš kultūrinių pramogų – kinui. Jeigu ir pasirodo straipsniukas ar didesnė apybraiža apie įvykusį spektaklį (Telšiuose buvo įsteigtas Liaudies teatras), susitelkiama į jį vaidinusių. Kadangi saviveikliniai *teatralai* buvo kaimynai, draugai, kolegos, didesnę susidomėjimą kėlė jie kaip asmenys, o ne jų atlikti vaidmenys. Tarytum galima užčiuopti vietos žvaigždžių feno-

meną. Svarbu ne spektaklio kokybinė vertė, o kas geriausiai suvaidino, net neįvardijant kodėl, kaip ar ką. Apskritai Liaudies teatro spektakliai vertinti pagal tai, kokią prizinę vietą užimdavo įvairiose Lietuvoje vykdytose apžiūrose, konkursuose. Šalyje, kurioje visi buvo lygūs (na, kiti truputį lygesni), teatro meninė saviveikla suteikė progą išsiskirti tarp savų.

Taigi, Nikitos Chruščiovo valdymo metais teatras patyrė įvairių pokyčių ir išbandymų. Valdžiai siekiant išspausti kuo didesnę efektyvumą, keltos kvotos, skaičiuotos kėdės ir pajamos. Pamažu prie profesionalių teatralų prisijungė saviveiklininkai, kuriems skirtas leidinys „Meno saviveikla“, profesionalų dėmesys, įvairūs mokymai. Taip pat gastrolės apėmė visą Lietuvą, nė vienas užkampis negalėjo likti užmarštyje. Buvo sukurta visa teatro vartojimo schema, kuri galiausiai atmeta kaip neveiksminga.

Agota STAŠYTĖ

¹ J. ZINKUS. Literatūra ir menas kovoje dėl komunizmo: Dokumentų rinkinys. – Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 1962, p. 22.

² Žiūrovų konferencijos, skirtos atrinkti geriausiajam spektakliui į antrąjį Pabaltijo teatrinį pavasarį, įvykusios Kapsuko dramos teatre 1957 m. balandžio 8 d., protokolas. – LLMA, f. 24, 1 ap., b. 8, p. 1.

³ Ten pat.

⁴ Ten pat, p. 3.

Alfred Jarry, „Šeštas aukštas“. II veiksmo scena. Kapsuko dramos teatras, Žermena – Elvyra Žebertavičiūtė, Berta – Birutė Didžgalvytė, Žonvalis – Algimantas Bružas, Pilkoji dama – Nijolė Narijauskaitė.
Lietuvos muzikos, teatro ir kino muziejaus nuotrauka

